

ЛІНГВІСТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто лінгвістичні передумови формування комунікативної компетенції учнів: проаналізовано погляди вчених на природу мовлення, розмежування понять «мова» і «мовлення»; представлено класифікації форми вербального спілкування за різними критеріями, з'ясовано причини комунікативних невдач.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, комунікативний акт, девіації.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем міжособистісної й професійної взаємодії людей різних вікових груп є невміння, нездатність і неготовність встановлювати й підтримувати один з одним продуктивні особисті й ділові взаємини. Така ситуація спричинена недостатнім рівнем сформованості україномовної комунікативної компетенції, яка є складним комплексним поняттям і становить предмет дослідження низки наук, зокрема лінгвістики, психолінгвістики, соціальної психології та ін.

Лінгвістичні основи формування комунікативної компетенції молоді охоплюють різні аспекти теорії й практики навчання мови: співвідношення мови й мовлення, знання мови й володіння нею, соціального й індивідуального в мовленнєвій діяльності, формування й розвиток комунікативних якостей мовлення, а також з'ясування основних положень прагмалінгвістики, соціальної і комунікативної лінгвістик тощо.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми. Аналіз фахової літератури засвідчив, що, досліджуючи ці проблеми, ми повинні спиратися на висновки лінгвістів про нерозривний зв'язок мови і мовлення, одночасність і взаємообумовленість їхнього виникнення і

функціонування, а також про те, що мовлення є діяльністю і може бути проаналізоване як діяльність. Саме через мовлення реалізується первинна для мови функція спілкування. Вагомий внесок у дослідження лінгвістичних основ формування комунікативної компетенції внесли Дж. Остин, Дж. Серль, П. Стросон (теорія мовленнєвих актів); В. Гумбольдт, С. Кацнельсон, Н. Арутюнова, О. Потебня, Т. Винокур, Б. Головін, Л. Щерба (співвідношення понять «мова-мовлення»); Г. Почепцов, Ю. Апресян, Л. Мінкін, Д. Вундерліх, Дж. Ліч, Г. Баллмер, А. Вежбицька (питання прагматики й загальної комунікативної теорії) та ін.

Мета статті – проаналізувати погляди вчених на природу мовлення, розкрити підходи науковців до розмежування понять «мова» і «мовлення», розглянути критерії класифікації форм вербального спілкування, з'ясувати причини комунікативних невдач.

Виклад основного матеріалу. Уже в античні часи філософські (універсальні) граматики ціннішим за мистецтво читати й писати вважали вміння розмірковувати про мову. Мова розглядалася як сукупність знаків (слів і форм, звуків і букв) і логічна їх організація, мовлення ж – як застосування мови. Залежно від таланту мовця використання мови може бути механічним або творчим.

У кінці XIX – на початку XX століття, вивчаючи мовленнєву діяльність носіїв мови, як російські (Потебня О., Бодуен де Куртене І., Крушевський М.), так і зарубіжні (Ф. де Соссюр – Швейцарія, Сеше А., Баллі Ш. – Франція, Уїзні В. – Америка) лінгвісти виділяли два взаємообумовлених поняття: мова і мовлення. Першим розмежував значення цих понять Ф. де Соссюр, який вважав мову окремою (хоча й важливою) частиною мовленнєвої діяльності. На думку науковця, вивчення мовленнєвої діяльності розпадається на дві частини: одна з них, основна, має своїм предметом мову, тобто дещо соціальне за сутністю й незалежне від індивіда; інша, другорядна, досліджує індивідуальну сторону мовленнєвої діяльності, тобто мовлення [9].

Аналіз наукових праць В. Гумбольдта, С. Кацнельсона, О. Ахманової, Н. Арутюнової, О. Смирницького, О. Потебні, Т. Винокура, Б. Головіна, В. Звягінцева, Л. Щерби та інших науковців засвідчив, що лінгвісти у своїх роботах розмежовують поняття «мова» і «мовлення», указуючи на їх взаємозв'язок.

Розглянемо найважливіші тлумачення диз'юнкції «мова – мовлення»:

– мова – явище соціальне, а мовлення – індивідуальне (Ф. де Соссюр, Єсперсен О., Реформатський О.);

– мовлення – це мова в дії, це застосування мови (Солнцев В., Баллі Ш.);

– дихотомія «мова – мовлення» тотожна дихотомії «код – повідомлення» (Якобсон Р., Мартине А.);

– мова є мовленням з погляду загального й постійного, а мовлення – це мова з погляду одиничності й змінності (Ломтєв Т.);

– мова – засіб, а мовлення – спосіб формування й формулювання думки з використанням засобів мови (Зимня І.).

Порівнюючи дві сторони мовленнєвої діяльності – мову і мовлення, деякі лінгвісти ставлять знак рівності між ними, вважаючи, що в мові немає нічого, чого не було б у мовленні, і навпаки. Інші ж науковці диференціюють їх, адже все, що є в мові, можна знайти в мовленні, але не все, що є в мовленні, входить і може увійти до системи мови. Вважаємо другий підхід більш переконливим, оскільки в мовленні одиниці мови різних рівнів можуть трансформуватися.

На індивідуальний і психофізичний характер мовлення на відміну від мови вказав Ф. де Соссюр. Мовленнєва діяльність, вважав учений, обумовлена соціально: вона передбачає наявність типових мовленнєвих ситуацій, загальної мови тощо. Мовлення пов'язане з окремими людьми. Воно залежить від їхніх фізіологічних і психологічних особливостей, а тому матеріальне, конкретне. Мова ж вільна від діяльності кожного з людей, пов'язана лише з суспільством у цілому. Дослідник підкреслював, що мова й мовлення з'явилися у мовленнєвій діяльності людей одночасно, що одне без іншого існувати не може, оскільки для того, щоб мовлення було зрозумілим, необхідна мова, а щоб сама мова

розвивалась і засвоювалася людьми, необхідне мовлення [9].

Наскільки соціальним і біологічним є природа мовлення, цікавило в подальшому й інших лінгвістів – Штерна В., Бюлера К., Бодуена де Куртене, Потебню О. Проаналізувавши їхні роботи з погляду методики розвитку комунікативних умінь учнів, ми дійшли висновку, що навчання й виховання мовця, його мовленнєвих здібностей і культури мовлення передбачає суспільна природа мовленнєвої діяльності. Хоча оволодіння багатствами мови відбувається постійно й безперервно, однак саме в шкільні роки формується культура мовлення, розвиваються основні комунікативні вміння та навички.

У 60-ті роки ХХ століття набула популярності *теорія мовленнєвих актів* (Остин Дж., Серль Дж., Стросон П. та ін.), яка зробила крок уперед порівняно з традиційною лінгвістикою, оскільки мовлення в ній розглядалося як вчинок, який має цільове призначення. Прихильники теорії зверталися до «цілісного мовленнєвого акту в цілісній мовленнєвій системі», описали різні види цілеспрямованих мовленнєвих актів, запропонували класифікацію. Однак слід зауважити, що в цій теорії лише в загальному плані висвітлювався комунікативний аспект мовлення.

З 80-х років ХХ століття теорія мовленнєвих актів набула нових дослідницьких орієнтирів, її теоретичний потенціал використовувався в прагматиці й загальній комунікативній теорії (Почепцов Г., Апресян Ю., Мінкін Л., Вундерліх Д., Ліч Дж., Баллмер Г., Вежбицька А.). До найбільш вагомих досліджень кінця ХХ століття можна віднести створення різних класифікацій мовленнєвих актів на основі намірів, цілей, спрямованості, вираження психологічного стану мовця, статусів адресанта і адресата; опис успішності / неуспішності мовленнєвих актів тощо.

Слід зазначити, що, оскільки мовлення є предметом вивчення різних наук, то термін «мовлення» трактується багатозначно: фонація, говоріння, текст, акт індивідуального користування мовою, матеріалізація мовних одиниць у звукових або графічних знаках тощо. Усі визначення, як бачимо, у цілому мають діяльнісний підхід: у них мовлення ідентифікується з окремими мовленнєвими

операціями або мовленнєвими діями, які входять до структури мовленнєвої діяльності. Очевидно, до поняття «мовлення» можна підійти, з'ясувавши те місце, яке займає мовлення в системі «мова – мовленнєва діяльність – мовлення». Оскільки мовлення є кінцевим продуктом мовленнєвої діяльності, результатом цього процесу, то воно є специфічною формою («способом» за Зимньою І.) реалізації мовленнєвої діяльності.

З цієї позиції найоптимальнішим, на наш погляд, є лінгвістичне визначення поняття «мовлення», запропоноване Ф. Березіним і В. Головіним. «Мовлення – це послідовність (узятих з мови) знакових одиниць спілкування в конкретному мовному матеріалі (тексті) в їх комунікативному застосуванні»[2].

Для методики розвитку мовлення важливими є висновки відомого лінгвіста Л. Щерби, який, досліджуючи взаємозв'язок мови і мовлення, виділив поняття «мовна система»(словник і граматики), «мовний матеріал»(сукупність сказаного й осмисленого в конкретній ситуації), «мовленнєва діяльність» (процеси говоріння й осмислення)[10]. При цьому, доводив учений, мовна система й мовний матеріал становлять основу мовленнєвої діяльності. Отже, для того, щоб навчити учнів ефективно використовувати мову як засіб спілкування, необхідно не тільки давати мовні знання (вивчати фонетичну, граматику, лексичну системи), а й розвивати в них уміння й навички застосовувати мовні явища для реальних комунікативних цілей, виявляючи високий рівень мовленнєвої культури.

Вітчизняне мовознавство, довгий час орієнтоване на вивчення мовної системи, лише з середини ХХ століття зосередилося на проблемах мовлення. Уперше в українському мовознавстві цей термін для відрізнення від терміна «мова» увів І. Білодід. Згодом П. Дудик, так само, як і інші дослідники, подав таку диференціацію мови й мовлення: « Мовлення – це процес, дія, а мова – знаряддя спілкування...У мовленні живе мова, однак ним мова ніколи не вичерпується...»[4; с.40].

Водночас укладачі сучасних словників по-різному підходять до визначення терміна «мовлення»: «мовна здатність», «спілкування людей між собою за

допомогою мови»[7; с.210]; « процес добору і використання засобів мови для спілкування з іншими членами мовного колективу»[3; с.131-132].

О. Потебня був переконаний, що в найдинамічнішому вигляді свого існування мова реалізується в комунікативному акті, який, з одного боку, є формою конкретної реалізації мови, а з іншого, – у ньому відшліфовується те найзагальніше, чим володіє мова як закономірно організована і постійно діюча система. Вивчити природу людської мови, на думку дослідника, можна лише в комунікативному акті [8].

У сучасній лінгвістиці термін «*комунікативний акт*» трактують широко: від мовленнєвої діяльності загалом, обміну текстами – до ситуації спілкування, де ролі учасників регламентовані соціальним і культурно-національним середовищем. Аргументованою видається думка Ф. Бацевича, який ототожнює поняття «комунікативний акт», «акт взаємодії особистостей», «спілкування»[1]. Будь-який комунікативний акт – це взаємодія як мінімум двох осіб за допомогою засобів мовного коду. Такі засоби називають прагматичними аспектами спілкування, і вони залежать від учасників спілкування й стосунків, які між ними склалися. Таким чином, успішність чи неуспішність комунікативного акту, за переконанням науковця, залежить від адресанта, адресата, стосунків комунікантів, ситуації спілкування.

Досліджуючи теоретичні аспекти теорії мовленнєвої діяльності, П. Зернецький зазначав [6], що характерною рисою комунікативно-функціонального підходу до вивчення мовленнєвої діяльності є дослідження не лише її статичних аспектів (комунікативно-значущих параметрів ситуації мовленнєвого спілкування, комунікативно-рольових і комунікативно-статусних характеристик учасників таких ситуацій тощо), а й аспектів динамічних, тобто різноманіття загальних, повторюваних особливостей і закономірностей її побудови, які можуть бути описані регулятивами різного типу, зокрема поняттями стратегії і тактики.

Комунікативні потреби людини усвідомлено чи неусвідомлено втілюються в *комунікативні інтенції* (від лат. *Intention* – прагнення), тобто наміри, які

визначають внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення; загальна інтенція мовця обумовлює *комунікативну стратегію* (правила і послідовність комунікативних дій адресанта для досягнення певної комунікативної мети). Сукупність прийомів і методів реалізації комунікативної стратегії становить *комунікативну тактику*. У межах стратегії, як правило, сполучаються і перехрещуються різні тактики; рівень стратегій відрізняється від тактичного рівня якісно складнішою і багатоплановою організацією мовленнєвої діяльності. Взаємозв'язок цих понять можна показати схематично:

Комунікативні потреби → *комунікативні інтенції* → *комунікативні тактики* → *комунікативна стратегія*.

Грунтовні дослідження комунікативних стратегій і тактик мовлення здійснили лінгвісти Т. ван Дейк, О. Іссерс, Т. Янко, С. Сухих, В. Дем'янков, І. Борисова. Проаналізувавши різні підходи вчених до класифікації типів стратегій, ми виділили спільне в роботах науковців:

1. Стратегії спілкування дають змогу ефективно досягати мети спілкування або ж зорієнтуватися на досягнення ширшої соціальної мети.

2. Побудова стратегій та їхня реалізація великою мірою залежать від рівня знайомства комунікантів, соціальних чинників, орієнтації в психічній, когнітивній та інших сферах адресата.

3. У разі неконфліктного спілкування його стратегію визначають пошуки «спільної мови», тобто основ діалогічного (чи полілогічного) співробітництва, а саме: добір мовних засобів представлення реального стану речей; вибір тональності спілкування; формування сприятливої атмосфери взаємодії всіх учасників комунікації тощо.

Доказом необхідності дотримання певних правил спілкування є комунікативні невдачі (*девіації*) – недосягнення адресантом комунікативної мети; відсутність взаєморозуміння і згоди між учасниками спілкування. Джерела комунікативних невдач можуть бути різні: вони обумовлюються або внутрішніми людськими факторами, або зовнішніми.

Успішне спілкування значною мірою залежить від власне мовних чинників,

тобто засобів мовного коду. Важко уявити розкуте, душевне спілкування, якщо учасники комунікації погано володіють цими засобами. Отже, однією зі складових комунікативних девіацій є мовні девіації, які багато в чому визначаються специфікою лексичної і граматичної семантики.

Е. Окс та Б. Шиффелін, досліджуючи особливості породження й розуміння дитячого мовлення, виділили в якості основних джерел комунікативних невдач такі [5]:

- відсутність чітких сигналів привертання уваги;
- нечітка артикуляція, занадто велике дистанційне розміщення комунікантів, наявність перешкод, а також шумових завад;
- порушення системи «відоме – нове», яке виявляється в двох напрямках:
  - а) недооцінювання або переоцінювання знань слухача з позиції визначення референтів повідомлення;
  - б) неправильне врахування знань слухача з погляду з'ясування відношень між референтами повідомлення;
- мовленнєві недоліки того, хто говорить (фонетичні, граматичні, семантичні помилки).

У сучасній лінгвістиці загальноновизнаної й повної типології всіх можливих різновидів девіацій у комунікації не існує. Ф. Бацевич, ґрунтовно дослідивши різні типи комунікативних невдач, дійшов висновку про те, що вони спричинені впливом практично всіх складових комунікативного акту: психологічних, духовних, когнітивних та інших якостей адресанта і адресата, контекстом і ситуацією спілкування, особливостями каналів комунікації, організацією і якістю зворотного зв'язку, засобами мовного коду [1].

Отже, процес розвитку комунікативних умінь старшокласників необхідно будувати з урахуванням прагматики спілкування (складових комунікативного акту). Це дозволить уникнути різного типу девіацій (у тому числі й мовних) і призведе до успішності в спілкуванні.

Кожен акт людського спілкування з погляду участі в ньому особистостей, які обговорюють найрізноманітніші проблеми, є неповторним, але з погляду

найзагальнішої організації відбувається в межах відпрацьованих форм.

Першу класифікацію форм спілкування в лінгвістиці запропонував російський мовознавець Л. Якубинський [11]. У сучасній лінгвістиці форми мовного спілкування класифікують за різними критеріями:

- способом взаємодії між комунікантами (монолог, діалог, полілог);
- формою втілення засобів мовного коду (внутрішнє та зовнішнє мовлення);
- специфікою каналів комунікації (мовлення безпосередньої – «обличчя до обличчя» та опосередкованої комунікації (записки, друкована продукція, телефон, радіо, телебачення, Інтернет тощо);
- функціями та змістом повідомлення (побутове, наукове, офіційно-ділове, естетичне);
- способом організації комунікації (стихійне та організоване);
- сферами спілкування або стосунками комунікантів (дружнє, антагоністичне, офіційне).

Основна відмінність між усним і писемним мовленням функціональна. Хоча обидві форми мають спільний словниковий склад і граматичну будову, вони відрізняються специфікою й особливостями. Кожній формі мовного спілкування властиві особливості добору й використання засобів мовного і паралінгвального кодів, стильова й стилістична специфіка тощо.

Висновок. Таким чином, аналіз лінгвістичних передумов формування комунікативної компетенції учнів засвідчив, що методика розвитку мовлення в школі повинна спиратися на висновки лінгвістів про нерозривний зв'язок мови й мовлення, одночасність і взаємообумовленість їхнього виникнення й функціонування. Перспективи подальших досліджень полягають у методичному пошуку ефективних комунікативних тактик і стратегій, адже увага до прагматики спілкування (складових комунікативного акту) дає змогу уникнути комунікативних девіацій.

Використані джерела

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич – К. : Академія, 2004. – 344 с.

2. Березин Ф. М. Общее языкознание / Ф. М. Березин, Б. М. Головин. – М. : Просвещение, 1979. – 415 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
4. Дудик П. С. Мова і мовлення. Взаємодія суб'єктивних і об'єктивних факторів у мові / С. І. Дорошенко, П. С. Дудик // Вступ до мовознавства. – К. : Вища шк., 1974. – 294 с.
5. Жалагина Т. А. Виды корректировок в диалогических событиях / Т. А. Жалагина // Языковое общение: процессы и единицы : [межвуз. сб. науч. тр.] – Калинин : Калининский гос. ун-т, 1988. – С. 100–107.
6. Зернецкий П. В. Четырехмерное пространство речевой деятельности / П. В. Зернецкий // Язык, дискурс, личность: межвуз. сб. науч. тр. / редкол. И. П. Сусов и др. – Твер, Тверской гос. ун-т., 1990. – С. 60–68.
7. Новий тлумачний словник української мови : [в 3 т.] / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – 2-ге вид. – К. : Аконіт, 2005. – Т. 2. – 926 с.
8. Пещак М. О. О. Потебня про психолінгвістичні проблеми засвоєння мови // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 9. – С. 31–35.
9. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Фердинанд де Соссюр. – М. : Соцэгиз, 1933. – 272 с.
10. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
11. Якубинский Л. П. О диалогической речи / Л. П. Якубинский // Избранные работы. Язык и его функционирование. / Л. П. Якубинский. – М. : Наука, 1986. – С. 17–59.

Dzhendzhero O.

Linguistic prerequisites of communicative competence formation in the Ukrainian language learning process.

The article examines linguistic prerequisites of pupils communicative competence formation. It analyses scientist's views at speech nature and the discrimination of concepts "language" and "speech". It presents verbal

communication forms according to different criteria. Causes of communicative failures are clarified.

***Keywords:* language, speech, speech activity, communicative act, deviations.**